

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Daedalus en Icarus: tussen labyrint en zon

Over de separatie-individuatiefase

Kees Hordijk

Vanuit klinisch materiaal wordt duidelijk hoe bergbeklimmen kan worden opgevat als een metafoor voor de separatie-individuatiefase. De ruimtelijke losmaking vindt een parallel in een toegenomen probleemoplossend vermogen bij de cliënt. Deze creativiteit helpt de separatie te verzachten en de individuatie tot stand te brengen.

Inleiding

Op een studiedag van het Psychoanalytisch Instituut Utrecht waar het ging over de beleving van tijd, refereerde Joost Baneke (1996) aan de psychoanalyse als een tijdmachine – een machine waarin je versneld door de tijd heen reist. Terwijl het toch een voor de hand liggende vergelijking is, had hij het beeld van de tijdmachine nergens in de literatuur aangetroffen. In dit artikel wordt een reis ondernomen naar de separatie-individuatiefase, naar het tweede en derde levensjaar, en wordt geprobeerd de ervaringen uit die periode begrijpelijk te maken in termen van de specifieke ontwikkelingsopdracht die dan aan de orde is.

Met name wordt hierbij de vraag gesteld welke ervaringen de peuter in staat stellen de pijn van de separatie te verdragen, en deze dus mogelijk maken. Zeker wanneer het zelfgevoel van het kind kwetsbaar is, bestaat er een verhoogde kans op stagnatie in de separatie-individuatiefase. Het loskomen van moeder en het opgeven van de almacht zijn immers een krenking van het zelfgevoel. In het klinische materiaal vinden we vooral voorbeelden van de wijze waarop dit kwetsbare zelfgevoel wordt hersteld en de stagnatie in de separatie-individuatiefase wordt opgeheven door middel van het kunnen genieten van bergwandelingen en het probleemoplossend vermogen dat bij het creatieve denkproces hoort. Beide zijn varianten van

C. Hordijk is als psycholoog/psychotherapeut werkzaam bij het RIAGG Zaanstreek/Waterland en in opleiding bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse.

Correspondentieadres: Belmermeer 3, 1151 ED Broek in Waterland.

wat Margaret Mahler (1975) noemt als middelen die de separatie tot stand helpen brengen.

Separatie-individuele

Separatie en individuatie worden gezien als met elkaar samenhangende, reciprook verlopende processen. Het ene gaat gepaard met het andere. Het gaat om het loskomen van het vroege object, meestal de moeder. Het kind leert met vallen en opstaan dat het kan voortleven, ook al is moeder niet aanwezig. Aanvankelijk bestaan er angst, een gevoel van machteloosheid en de krenking van het almachtige zelf als moeder weg is of als ze niet helemaal beantwoordt aan de wensen van het jonge kind. Dit proces van los moeten en kunnen laten gaat gepaard met een toenemend gevoel van eigenheid, van op zichzelf bestaan als een herkenbaar persoon, met weliswaar beperkte mogelijkheden, maar toch in staat tot een leeftijdsadequate 'mastery of the world'. De mate waarin ouder en kind dit proces op een soepele en accepterende wijze, ingesteld op de mogelijkheden van het kind, vorm kunnen geven, bepaalt in belangrijke mate hoe gezond de verdere ontwikkeling van het kind zal verlopen. Winnicott (1953) laat zien hoe het 'transitional object' de overgang van het ongedeelde naar het gedeelde makkelijker maakt. Freud (1920) beschreef het proces al in de waarneming van zijn kleinkind Ernst: het fort-da spelletje met het klosje. Maar het meest uitgebreid is deze fase door Mahler (1975) beschreven. Zij is degene die deze fase haar benaming heeft gegeven. In dit artikel wordt vooral haar gedachtengoed als leidraad gebruikt.

De rapprochementcrisis

Met de toegenomen motorische mogelijkheden van het kind door het rechtop lopen en de groeiende cognitieve capaciteiten, ligt er voor de peuter van anderhalf jaar enerzijds een wereld open, anderzijds beseft hij beter hoe kwetsbaar en afhankelijk hij nog is. De verovering van de wereld voert het kind weg van moeder. Zijn kwetsbaarheid en de gevaren brengen het terug. Deze heen-en-weerbeweging, met alle bijbehorende angsten en triomfen vindt een hoogtepunt in wat Mahler beschrijft als de rapprochementcrisis: het kind wordt ook innerlijk heen en weer geslingerd tussen enerzijds angst om moeder dan wel haar liefde te verliezen, en anderzijds zijn nieuwsgierigheid naar de nieuwe wereld om hem heen. Dit separeren wordt bemoeilijkt door een fysiek of emotioneel te afwezige moeder. Mahler beschrijft hoe het kind dan steeds de aanwezigheid van moeder zoekt en te weinig investeert in nieuwe activiteiten, wat kan leiden tot het stagneren van de verdere ontwikkeling van de Ikfunctie (Mahler 1975, p. 80).

Ze laat zien hoe bij een goede en gezonde ontwikkeling de afwezigheid van moeder steeds beter verdragen kan worden, doordat het kind zich in een bevredigend contact met anderen kan begeven. Ook fantasie en spel, het

bezig zijn in de verbeelding of het lezen van een boekje helpen het kind hierbij. Op het hoogtepunt van de rapprochementcrisis beleeft het kind dan enerzijds veel vreugde aan deze ontdekking van de wereld, maar kan het ook opeens overvallen worden door een angst voor al het vreemde om zich heen, het opeens beseffen dat de almacht van moeder ver weg is en de eigen macht nog zo gering.

Stern formuleert pregnant wat Mahler cum suis bedoelen. 'They speculate that at this point infants have finally achieved enough separation-individuation from mother to realize that they are not in fact all powerful, that they are still dependent. This realisation brings about the emotional attitudinal change and a partial, temporary resetting of the attachment balance towards more attachment than exploration. Infants partially lose their omnipotence' (Stern 1985, p. 269).¹

Ook dit afwisselen van een gevoel van almacht en kleinheid zien we goed getypeerd in de beleving van de bergwandelaar, verderop in dit artikel beschreven.

Wanneer deze fase goed doorlopen wordt, zien we objectconstantie ontstaan: moeder is verinnerlijkt en aanwezig als intern object. De duur van moeders afwezig zijn of de afstand tot haar kan gaandeweg toenemen. De separatie is dan ook innerlijk tot stand gekomen; daarmee gepaard gaat een besef een eigen individu te zijn. Deze aanvankelijk externe en daaropvolgende interne separatie-individuatie is een noodzakelijke fase op de weg naar autonomie in de ontwikkeling van het kind. Omgekeerd, als deze fase niet goed verloopt, blijft de peuter gevangen in een angstig zoeken naar moeder. Hij ontwikkelt dan te weinig ondernemingslust om de wereld in te trekken.

Mahler spreekt over 'shadowing', het alsmaar aan moeders rokken hangen. Bouvet (1958), geciteerd bij Mahler (1975), spreekt over het zoeken naar 'optimale distantie'. Bouvet noemt het een typisch beeld voor de latere neurose, die op deze stagnatie in de individuatiefase gebaseerd lijkt te zijn. Mahler cum suis wijzen erop hoe vaak in de rapprochementfase een eerste kiem ligt voor de latere oedipale neurose. Ze wijzen er ook op hoe in de neurotische stagnatie in deze fase vaak al de drie angsten zichtbaar worden die specifiek zijn voor de kindertijd in zijn geheel: de angst voor objectverlies, de angst voor liefdesverlies en de castratie-angst.

Vliegen of bergbeklimmen

Daedalus en Icarus maken zichzelf vleugels om te ontsnappen aan het labyrint. In de doolhof zien we bij uitstek in beeld gebracht wat separeren zo moeilijk maakt: het is een vastzitten, weliswaar aan de vertrouwde 'grond onder de voeten', maar toch een vastzitten. Wanhopig proberen ze eraan te ontsnappen, maar ze vinden geen uitweg. Ze vinden hem niet, omdat ze het paradigma niet overstijgen. Ze zoeken binnen de antwoorden van het tot dan toe gegevene: de gangen en trappen van

het paleis van Minos. Pas de overstijging, het zoeken naar het gans andere, het haaks erop staande, de ontsnapping aan het vanzelfsprekende, bieden de uitweg. In dit geval leidt de weg omhoog naar de separatie. Met vleugels die ze zelf maken weten ze te ontsnappen aan het labyrint. De weg omhoog in plaats van de eindeloze tocht door het horizontale.²

Deze strijd om de autonomie, het telkens terugkerend verlangen om terug te vluchten in de veilige beslotenheid van moeders armen en de hervonden moed om de wereld in te gaan, zien we op pregnante wijze terug in het verlangen om los te komen van Moeder Aarde. Vliegen kan als symbool voor deze losmaking worden gezien, maar ook het beklimmen van bergen kan als metafoor worden gebruikt. Het gaat bij beide om een opstijgen, een je verwijderen van Moeder Aarde, al is het dan ook op verschillende wijze. Dit separeren van de ouders door middel van vliegen zien we heel duidelijk bij vogels. Daar is het letterlijk zo, dat het kunnen vliegen de scheiding markeert. En Mahler (1975) wijst op het feit dat de ouder de jonge vogel uit het nest duwt als het zover is.

En in de verderop beschreven bergwandeling vinden we ze zo treffend terug: aan de ene kant de angst en het verlangen om terug te vluchten en aan de andere kant de nieuwsgierigheid naar het nieuwe, die zich uit in een verder willen gaan, de berg op.

Patiënt A.³ is een man van midden dertig. Hij is al enkele jaren in therapie met wekelijkse zittingen. Na een vakantie-onderbreking vertelt hij hoe hij eufore momenten beleefde boven op een berg. Hij had al vele jaren het verlangen gehad om bergen te beklimmen, maar was er nooit toe gekomen. Als kind werd hij geplaagd door heimwee naar het ouderlijk huis, zodra hij ergens logeerde of op schoolreis was. Later in zijn leven verbleef hij gedurende de vakanties het liefst in zijn eigen woonplaats en nog later kampeerde hij met het eigen gezin binnen de grenzen van de Benelux. Tot dan toe had patiënt ook nooit gevlogen.

In die vakantie echter is hij voor het eerst met zijn gezin in de bergen, de uitlopers van de Hautes Alpes. Hij onderneemt in zijn eentje wandelingen, de bergen in. Deze zijn niet echt hoog, ze reiken tot zo'n vijftienhonderd meter.⁴

Na anderhalf uur lopen langs een helling die grotendeels begroeid is met wat doornige struiken en laag bos, overvalt hem een panische angst. Hij realiseert zich dat hij onbereikbaar en op grote afstand van de bewoonde wereld is. Er is geen gebaande weg. Als hem wat overkomt, kan hij geen bericht zenden of hulp roepen. Niets van dat al. En al zou er hulp komen, dan nog moeten ze diezelfde, uren vergende tocht maken.

De struiken en bomen hebben inmiddels plaatsgemaakt voor een veel lagere begroeiing, die hem opeens blootstelt aan het felle zonlicht en – nog veel beangstigender – hem zicht biedt op een vrij steile afgrond en diep onder hem liggend het dal, dat hem tussen de bomen was ontgaan.

Nu, opeens geconfronteerd met die zo ver en diep onder hem liggende wereld, slaat de paniek pas echt toe. Hij versnelt zijn pas, maar realiseert zich tegelijkertijd dat dat het gevaar van naar beneden storten vergroot.

Toch geeft de angst hem vleugels. Als een berggeit rent hij verder, op weg naar de top, want die kan niet ver zijn. Vlug vooruit naar het geboomte, hoger op de helling, waar hij de peilloze diepte niet meer zal kunnen zien. Maar dan opeens keert hij om en rent terug. Hij weet immers niet hoe ver de top is. Stel dat het nog een uur duurt, dan is hij tweeëneenhalf uur weg van de bewoonde wereld. Het is beter om terug te gaan, denkt hij. In ieder geval kent hij die weg nu, ook al zaten er gevaarlijke stukken in. En hij rent verder naar beneden. Maar het is net of dat de angst ook vergroot: nu weet hij dat hij in ieder geval nog anderhalf uur moet wandelen alvorens terug te zijn. En dat over de steile helling, met – bij de afdaling – een veel nadrukkelijker zicht op de diepte. Hij aarzelt. Stel dat de top slechts tien minuten weg is. Zo ongeveer had hij het uitgerekend. En de andere kant van de berg is veel minder steil. In dat geval zou hij al over een klein kwartiertje opgelucht adem kunnen halen, ook al door de kick het gehaald te hebben. Hij keert weer op zijn schreden terug en vervolgt het pad omhoog, nu in een gewoon tempo, zonder naar rechts – waar de diepte ligt – te kijken, zich concentrerend op het pad vlak voor zich. Hij probeert aan allerlei triviale dingen te denken, vergeet als het ware dat hij een berg aan het beklimmen is.

Later, in de zitting, vertelt hij hoe hij de angst wist kwijt te raken, maar daarbij de buitengewone gewaarwording van het klimmen en de adembenemende schoonheid van het uitzicht opgaf. De prijs voor het beteugelen van de angst was de depersonalisatie, of misschien moet ik zeggen derealisatie. Het bijzondere ontgaan van zijn bijzonderheid bracht hem als het ware weer even terug op aarde, met beide voeten stevig op het pad.

Narcisme

Het bijzondere? Verwijst dat ook niet naar het narcisme? Gaat het hier ook niet over de grootheid, de almacht? Jazeker.

Daedalus en Icarus ontsnappen aan het labyrint. Ze stijgen omhoog en verlustigen zich in de volstrekte vrijheid van het vliegen. Zonder enige belemmering. Gaan waar je wilt en steeds die blik op alles, dat perfecte overzicht. Het geluk stijgt hun naar het hoofd. Ze worden overmoedig. Euforie doet hen geloven dat ze alles kunnen. 'Tout est permis, tout est possible.'

Icarus gaat hoger en hoger, rondcirkelend als de buizerd boven het dal waar onze patiënt eenzaam tegen de berg op wandelt en zojuist heeft besloten om voort te gaan. En hij komt steeds dichterbij de zon, waarvan de warmte hem benevelt, verdooft. Heel diep onder hem ligt nu het paleis van Minos. Het is een lachwekkend klein gebouwtje geworden, op een niet eens veel groter eiland Kreta, temidden van een oneindig veel grotere zee. En dan gaat het fout. De was die zijn vleugels aan het lichaam geplakt

houdt, begint te smelten en hij verliest zijn vleugels en stort neer. Hoogmoed komt voor de val. De hybris wordt hem noodlottig.

Het feit dat je los kunt komen van dat al te vast zittende object, betekent nog niet dat je almachtig bent. Toch voelt het zo. Dat is het verraderlijke. Mijn patiënt vertelde hoe hij zich, vlak voordat de angst toesloeg, een moment de buizerd waande, die zich zo van de helling kon afzetten en over het dal kon zweven.

Inderdaad bleek de top slechts tien minuten verder, aan zijn oog onttrokken door een laatste bosrand. Tot dan toe in lussen naar boven geleid, volgde het pad daar opeens een recht voortgaande, flauw stijgende richting, die opeens toegang gaf tot een pas die naar de andere zijde van de berg voerde. In deze pas was er een holte in de rots. Als een soort arends-nest lag het daar. Verscholen en toch het hoogste punt in de wijde omgeving.

Daar hervond hij zijn gemoedsrust en kon hij genieten van zijn meegebrachte etenswaren en van het panoramische uitzicht. Op een roestige metalen stok die tussen de rotsen geklemd was, hing hij bij wijze van vlag zijn overhemd, dat doorweekt was van het zweet, te drogen. Een symbool voor het veroveren van de berg was het, zo dacht hij achteraf. Het was gelukt, de berg was bedwongen.

Als teken van zijn overwinning trok hij zichzelf vervolgens af, waarbij zijn zaad over de rots vloeiende. Een diep gevoel van bevrediging doorstroomde hem. Het voelde als heel veel krijgen, dankzij heel veel durven.

Hier zien we de kern van de separatie-individuatie terugkeren: het vergt heel wat moed om moeder los te laten, maar je krijgt er veel voor terug. Het is geen almacht, je komt niet echt los van de aarde, maar er zijn een autonomie en een 'mastery' die veel goed maken voor het geleden verlies en het opgeven van de al te besloten veiligheid van moeders armen.

We zien hier ook het herstel van het narcisme. Ik vat narcisme dan op in de betekenis zoals onder anderen beschreven door Stolorow (1975): een functie, een regulerend mechanisme dat de stabiliteit van het zelfgevoel beschermt. Het gaat dan om een functie die niet gekoppeld is aan een bepaalde ontwikkelingsfase, maar doorgaat vanaf de geboorte tot in de volwassenheid. Deze visie onderscheidt zich van het narcisme als driftconcept, waarbij Freud een onderscheid maakt tussen een primair en een secundair narcisme (1914). Bij het secundair narcisme zou er sprake zijn van een terugtrekken van de libido. De libido die gehecht is aan het object, de moeder, wordt teruggetrokken op het Ik. Dit gebeurt als er een bedreigende of pijnlijke situatie ontstaat. Mahler (1979) noemt als hulp bij het verlies van het moederobject in de separatie-individuatiefase toch in de eerste plaats het vinden van andere objecten ter vervanging. Het kind gaat met andere kinderen spelen op de crèche of neemt de leidster als vervangmoeder aan. In het klinische materiaal van dit artikel zien we geen andere objecten. Patiënt herstelt zijn zelfgevoel als het ware binnen het universum

van de natuur en zijn persoon. Of binnen de afgezonderde wereld van zijn eigen fantasie- en denkproces. Het gaat hier over de relatie tussen het zelf en de buitenwereld – in dit geval de bergen – waar de andere objecten zijn buitengesloten. Of over de relatie tussen het zelf en de binnenwereld, waarin de objecten alleen als representaties voorkomen. In die zin weerklinkt de opvatting van Freud dat er sprake is van een zekere terugtrekking van de libido op het Ik bij krenking of gevaar. Ook de auto-erotiek in de casus – de masturbatie op de berg – wijst in die richting. Vooral het sociaal zwakke, kwetsbare kind zal de separatie eerder overwinnen door dit op zichzelf teruggetrokken bestaan in de omgang met de materiële omgeving of de fantasievolle binnenwereld. Het kwetsbare zelfgevoel herstelt zich kennelijk beter binnen een objectloze wereld. En vanuit dat herstelde zelfgevoel is er pas weer een omgang met de objecten mogelijk, en wordt er een doorgroei naar echte objectrelaties mogelijk. Maar daar vinden we in de genoemde casus verder geen voorbeeld van.

Faceo ergo sum⁵

In diezelfde vakantie van patiënt kwam deze separatie-individualisatiethematiek nog op andere wijze heel beeldend tot uitdrukking. Ging het in het voorgaande om de ruimtelijke separatie: het individueren door afstand te nemen van moeder, nu zien we het individueren tot stand komen via een parallelproces, namelijk het produceren, de creatie, een andere vorm van ‘mastery’.

De creatie en productie worden bij Mahler (1975) niet expliciet als middel genoemd om tot individuatie te komen, maar het past wel binnen haar denken. Ze noemt immers wel het fantasiespel en het bezig zijn via de verbeelding. Adler (1989) wijst op de functie van het creatieve in de ‘transitional phenomena’ en het gebruik van het ‘transitional object’, zoals beschreven door Winnicott (1953).

In de dagen op de camping, die niet alle met bergwandelingen werden gevuld, hield patiënt zich verder bezig met wat werkproblemen. Als de kinderen met hun leeftijdsgenootjes speelden en zijn partner marktjes afstruinde, zat hij met zijn paperassen onder de parasol en overdacht de problemen uit zijn lopende onderzoek op de universiteit. Aan dergelijke rustige contemplatie kwam hij in het normale universitaire bestaan absoluut niet toe.

Het lukte hem om wat afstand te nemen van het onderzoek en zo kreeg hij er opeens vanuit dat overzicht een nieuwe kijk op, die productief bleek te zijn in de verdere planning en voortgang van het onderzoek. In het creatieve denkproces herhaalde zich wat hij eerder in de bergwandeling beleefd had: hij oversteeg de gewone omgang met het onderzoek, waarin hij min of meer was vastgelopen en beleefde dit als een bevrijding. Hij kreeg weer greep op de materie.

In één van de uren na de vakantie vertelde hij een droom die hem erg was

bijgebleven en nogal indruk had gemaakt, vooral door het visuele, beeldende karakter. Veel verhaal zat er niet in, maar des te sprekender waren de beelden, die wel een uitwerking leken van de eerder genoemde voortgang in het creatieve proces.

In zijn droom zag hij allerlei glazen objecten – ze leken op bolussen – die door hun gedraaide spiraalvorm ook leken op draaitollen, die door kinderen in beweging worden gebracht door ze snel op en neer te drukken, waarbij ze hard in het rond draaien en allerlei kleuren vertonen die vervloeien. Even later in de droom zag hij een soort van New Yorkse omgeving, met allemaal hoge gebouwen. De bovenste verdieping van deze gebouwen werd ook weer gevormd door glazen koepels die in allerlei vormen waren gemaakt en op die wijze een prachtig uitzicht boden over de stad.

Gevraagd naar invallen bij de droom, viel het patiënt spontaan in, dat hij bij het laatste beeld, de uitzichtkoepel, moest denken aan de roman *Twintig duizend mijlen onder zee* van Jules Verne. In een jeugduitgave met plaatjes was hij als kind erg onder de indruk geraakt van de Nautilus en vooral de salon van waaruit kapitein Nemo een schitterend uitzicht had via een glazen wand op de diepzeewereld. Ook een andere inval betrof een strip uit zijn jeugd, uit het blad *De arend*. Daarin was een serie over een science-fiction-achtige planeet met een hightech-architectuur en mummie-achtige mannetjes die op scootertjes door de lucht konden vliegen.

Creatieve analiteit

Als therapeut werd me pas veel later duidelijk hoeveel er van de psychodynamiek van patiënt in de droom werd geïllustreerd en dan met name de stagnatie in de separatie-individuatiefase. Daarbij viel me het beroemde voorbeeld van de aapjes van Kekulé in, de chemicus die op zoek was naar de structuur van de benzeenverbinding. Hij droomde op een nacht hoe een aantal apen een ring vormden door met de staarten en poten in elkaar te haken. De volgende dag vond hij de ringstructuur van de koolwaterstoffen.

Mijn patiënt schilderde in zijn glazen draaitollen met bolusstructuur niets anders dan het allereerste menselijke product bij uitstek, de faeces.⁶

In de droom transformeren deze glazen bollen zich dan tot architectonische glazen koepels, uitzichttorens boven op flatgebouwen, van waaruit men een prachtig uitzicht heeft over de stad en in het donker de duizenden lichtjes ziet. Patiënt is via een proces van productie en bewerking van het geproduceerde – via een creatief proces – bezig zichzelf te individueren. Hij ontwikkelt vanuit een grondmotief een variëteit aan kunstzinnige vormen die alle gemeen hebben, dat ze een archimedisch standpunt geven van waaruit de verre omgeving is waar te nemen. Zowel de glazen koepel boven het Empire State Building als de salon van kapitein Nemo biedt immers een dergelijk archimedisch standpunt. Zoals hij overdag ineens

een beter overzicht had gekregen over zijn onderzoek en zich daarin bevrijd voelde van een erin vastzitten, zo kreeg je vanuit deze uitzichtkoepels een overzicht over de stad.

Over de betekenis van het creatieve proces als uitgedrukt in het produceren van faeces, is met name door Shengold (1988) geschreven. Hij wijst erop hoe in verschillende talen een zelfde woord bestaat voor maken en uitscheiden. En over het creatieve proces schrijft hij: 'The anal passage of stool will specifically serve as a prototype in fantasy for the concept of giving birth (another itself major unconscious equivalent for the production of all sorts of physical and mental creations, ranging from the making of material objects, and toys to the thoughts and works of genius)' (p. 45). Ook stelt hij dat het anale productieproces een functie heeft in het kader van het narcisme. Het produceren van de faeces wordt beleefd als een magisch vermogen, wat iets teruggeeft van de oude almacht. De sublimatie van de analiteit in de vorm van het creatieve proces noemt hij gezonde analiteit. Ofschoon hij wel hier en daar Margaret Mahler noemt en zijdelings over de objectrelaties spreekt, legt hij geen verbinding tussen zijn overwegend driftheoretische benadering en de objectrelatietheorie in de vorm van de separatie-individuatiefase, terwijl beide ontwikkelingen zich toch in hetzelfde tijdsbestek afspelen en zo vruchtbaar geïntegreerd kunnen worden in de opvatting dat met het creatieve proces, als sublimatie van de analiteit, een stap voorwaarts gezet kan worden in het loskomen van het primaire object. Inderdaad gaat het dan vooral om de rol die dit heeft in het kader van het narcisme: herstel van het zelfgevoel. Analiteit wordt op die wijze een tussenstation tussen narcisme en objectlibido, een verdere differentiatie tussen het object en het zelf.

Abraham (1920) schreef al over droommateriaal waarin het excretieproces een rol speelt. Hij wijst met name op de narcistische waarde die aan het defeceren wordt toegekend in de droom. De almacht komt erin tot uiting. In het besproken droommateriaal in dit artikel vinden we het terug in de 'uitzichtkoepels van waaruit je alles kunt overzien'. Dit wordt ook uitgedrukt in het begrip 'archimedisches standpunt', dat immers een punt is van waaruit je al het andere kunt overzien, wat per definitie van geen enkel ander punt gezegd kan worden. Er kan slechts één punt het hoogste zijn. Ruimtelijke separatie en creatieve separatie lijken gelijkwaardige processen. Er is sprake van een vastzitten van waaruit je je bevrijdt door de weg omhoog, in het ene geval letterlijk, in het andere geval figuurlijk via een opstijgen in het denkproces. In de droom wordt dit laatste uitgedrukt in de verheven positie in de uitzichtkoepel.

In dit beeld wordt het ruimtelijke loskomen van moeder via het beklimmen van de berg verenigd met het creatieve of productieve loskomen en individueren in de vorm van de creatie van de glazen bollen die uitzichtkoepels worden.

'Mastery of the world': dat is produceren, de competentie, de vaardige

handen die de transformatie tot stand brengen. Maar het is ook het beheersen van de hoogte, van de afstand en het terugzien op Moeder Aarde.

Conclusie

Vanuit het standpunt van een veilige beslotenheid is separeren het ergste wat er is. Maar wil je verder gaan in je ontwikkeling en in de wereld, dan moet je wel. Als je ervan afziet, stagneer je en blijft de wereld beperkt tot de achterspeelplaats, waarop het keukenraam waarachter moeder zit, uitziet. Als je het aandurft, helpen het genieten van het uitzicht, het gevoel te kunnen klimmen, het plezier over het maken en uitvinden van iets nieuws je deze scheiding te verdragen. En in deze kijk op de wereld en in dit nieuwe product verwezenlijk je jezelf. Niet echt een archimedisch standpunt, maar wel een relatieve autonomie.

Mijn patiënt durfde in het jaar na deze vakantie voor het eerst met een vliegtuig mee en ook kreeg zijn onderzoek eindelijk de voortgang waar hij al lang op wachtte.

Noten

1. Op de tegenstelling tussen Stern en Mahler cum suis wordt hier verder niet ingegaan. Deze tegenstelling heeft immers vooral betrekking op het concept van de symbiose. Terecht wijst Stern erop dat Mahlers opvatting over een symbiotische eenheid tussen de jonge baby en de moeder op grond van meer recente babyobservaties afgewezen moet worden. Veel minder omstreden echter zijn haar observaties en daarop gebaseerde gedachten over het individuatieproces bij een peuter tussen zijn eerste en derde levensjaar. Zie hiervoor ook Pine (1992) en Matthijs (1989).

2. Natuurlijk is het zo, dat je vliegen op vele manieren kunt begrijpen, ook vanuit psychoanalytisch oogpunt. Wolff (1982) beschrijft in zijn artikel – en hij verwijst hierbij naar Freud – hoe je vliegen kunt opvatten als symbool voor seksuele opwindings. Het zou dan vooral gaan om een uitdrukking van een passieve beleving van de seksualiteit en op die wijze vaak een indicatie zijn voor al of niet verdrongen homo-seksuele verlangens. Overigens waarschuwt Wolff in zijn artikel voor het al te eenduidig en simpel uitleggen van dromen over vliegen. Meijer (1983) laat aan de hand van allerlei voorbeelden uit de literatuur zien hoe je vliegen ook

kunt begrijpen als een symbool voor het ontsnappen aan de opgeslotenheid. Deze opgeslotenheid kan gezien worden als een afweer tegen het verlangen naar de dood. Vliegen is dan een symbool voor dit doodsverlangen. Een verlangen om verenigd te worden in de armen van de eeuwigheid.

3. Binnen de context van dit artikel is ervoor gekozen om het vermelde klinische materiaal te gebruiken als illustratie voor de stagnatie in de separatie-individuele fase. De betekenis die het mogelijk ook heeft binnen het therapeutische proces en binnen de overdrachts- tegenoverdrachtsrelatie wordt hier dus buiten beschouwing gelaten.

4. Ook bergbeklimmen kan men op vele wijzen analytisch begrijpen. Het alpine klimwerk verwijst mijns inziens naar meer fallische thema's. Vergelijk bijvoorbeeld een uitdrukking als: het veroveren van een berg. De klemtoon ligt dan meer op prestatie en rivaliteit. Het gaat altijd om het begrijpen van het materiaal tegen de achtergrond van de verdere klinische context. In het beschreven geval is dat de context van de separatie-individuele fase. Het gaat ook meer over bergwandelen dan over bergbeklimmen. Opvallend is dat ik in de literatuur geen

enkele tekst kon vinden over bergbeklimmen.

5. Vertaling: Ik maak, dus ik ben.

6. Freud onderkende de individuerende functie van de productie van de faeces. In zijn

Drie verhandelingen over de seksualiteit spreekt hij over het kind dat dit eerste menselijke product als van zichzelf beleeft, iets wat hij als geschenk kan weggeven of voor zichzelf behouden (Freud 1905).

Literatuur

Abraham, K. (1920), The narcissistic evolution of excretory processes in dreams and neurosis, uit: *Selected papers of Karl Abraham*. Hogarth Press, London (1948).

Adler, G. (1989), Transitional Phenomena. Projective identification and the essential ambiguity of the psychoanalytic situation. *Psychoanalytic Quarterly* LVIII, p. 81-104.

Baneke, J. (1996), Mythen van de tijd: over cultuur, tijd en psychoanalyse. In: A. Stufkens (red.), *De psychische klok. Psychoanalytische opvattingen over tijd en tijdsbeleving*, p. 88-111. Boom, Meppel.

Bouvet, M. (1958), Technical Variations and the concept of distance. *International Journal of Psycho-Analysis*, 39, p. 211-221.

Freud, S. (1905), Drie verhandelingen over de theorie der seksualiteit. Nederlandse Editie: *Klinische Beschouwingen* I, p. 47. Boom, Amsterdam/Meppel (1985).

Freud, S. (1914), Ter introductie van het narcisme. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie* I, p. 25. Boom, Amsterdam/Meppel (1985).

Freud S. (1920), Aan gene zijde van het lust-principe. Nederlandse Editie: *Psychoanalytische Theorie* I., p. 93. Boom, Amsterdam/Meppel (1985).

Mahler, M.S., F. Pine & A. Bergman (1975), *The psychological birth of the human infant*. Hutchinson and Co., London.

Mahler, M.S. (1979), *The selected papers, Volume II: Separation – Individuation*. Jason Aronson, New York/London.

Matthijs, W. (1989), Weerzien met. *Tijdschrift voor psychotherapie*, 5, p. 324-334.

Meijer, B.C. (1983), Notes on flying and dying. *Psychoanalytic Quarterly*, LII, p. 327-352.

Pine, F. (1992), Some refinements of the separation – individuation concept in light of research on infants. *Psychoanalytic Study of the Child*, 47, p. 103-111.

Shengold, L. (1988), *Halo in the sky. Observations on anality and defense*. The Guilford Press, New York.

Stern, D.N. (1985), *The interpersonal world of the infant*. Basic Books, New York.

Stolorow, R.D. (1975), Toward a functional definition of narcissism. *International Journal of Psycho-Analysis*, 56, p. 179.

Winnicott, D.W. (1953), Transitional objects and transitional phenomena. *International Journal of Psycho-Analysis*, 34, p. 89-97.

Wolff, E.C. (1982), Flying. Some psychoanalytic observations and consideration. *Psychoanalytic Study of the Child*, 37, p. 461-483.

Summary

Flying and mountain climbing can be seen as metaphors of the separation-individuation process as described by Mahler. Clinical material from a course of psychotherapy is shown as an illustration of this process.

Problem-solving as a creative act is seen as another way of separation-individuation. In the material it is made clear that there is a narcissistic value in the way this process takes place. A connection is made between creative anality and separation-individuation.